

การถอดบทเรียนศิลปะการแสดงพื้นบ้านลิเกโคราช ตำบลหนองระเวียง อำเภอเมือง จังหวัดนครราชสีมา

The Lessons Learned from the Performance of “Likay-Korat” in Nong Rawiang Subdistrict, Mueang District, Nakhon Ratchasima Province

รัตติกร ศรีชัยชนะ

Rattikorn Srichaichana

Received: April 10, 2023

Revised: June 14, 2023

Accepted: June 23, 2023

บทคัดย่อ

การถอดบทเรียนศิลปะการแสดงพื้นบ้านลิเกโคราช ตำบลหนองระเวียง อำเภอเมือง จังหวัดนครราชสีมา มีวัตถุประสงค์เพื่อทราบถึงความเป็นมาของรูปแบบการแสดง และเพื่อค้นหาแนวทางที่นำไปสู่การสืบทอดและอนุรักษ์การแสดงศิลปะการแสดงพื้นบ้านลิเกโคราช ตำบลหนองระเวียง อำเภอเมือง จังหวัดนครราชสีมา การวิจัยในครั้งนี้ได้ทำการวิจัยด้วยการวิเคราะห์เอกสาร การสัมภาษณ์เชิงลึกกับศิลปินอาวุโสในท้องถิ่นและผู้เกี่ยวข้อง โดยใช้เครื่องมือในงานวิจัย ได้แก่ แบบสัมภาษณ์ (Interview Form) แบบมีโครงสร้าง แล้วนำเสนอในรูปแบบความเรียงแบบพรรณนา

ผลการวิจัยพบว่า (1) ศิลปะการแสดงลิเกโคราช ตำบลหนองระเวียงมีที่มาจากนักแสดงลิเกภาคใต้ที่ได้ย้ายถิ่นฐานและตั้งรกรากที่ตำบลหนองระเวียง โดยในตำบลหนองระเวียงมีวงดนตรีปี่พาทย์ประจำอยู่แล้ว จึงเกิดการรวมตัวจัดตั้งขึ้นเป็นคณะลิเกของตำบลหนองระเวียง ใช้ชื่อว่า “ดินवलทองศิลป์” ซึ่งนามาจากนามสกุลของผู้ร่วมก่อตั้งทั้งสองท่าน ลิเกคณะดินवलทองศิลป์ได้รับความนิยมมากในสมัยนั้น ได้มีการพัฒนานักแสดงเพื่อเป็นศิลปินลิเกโคราชจากรุ่นสู่รุ่นเรื่อยมา รวมถึงได้มีการต่อยอดคณะลิเกให้เกิดขึ้นอีกหลายคณะ ด้านรูปแบบการแสดงแรกเริ่มมีรูปแบบการแสดงที่เรียบง่ายแล้วจึงพัฒนาตามยุคสมัย โดยมีองค์ประกอบของการแสดง ได้แก่ การไหว้โรง การออกแขก สถานที่หรือเวทีที่ใช้แสดง การแต่งกายทำรำ บทร้อง วงดนตรีปี่พาทย์ ฉากและอุปกรณ์การแสดง ส่วนการแสดงเรื่องแต่เดิมนั้นจะเป็นเรื่องราวเกี่ยวกับวรรณกรรมเรื่องเล่า หรือนิยาย โดยจะมี “คนให้เรื่อง” เป็นผู้ให้เนื้อหาและรายละเอียดต่าง ๆ เหมือนผู้กำกับกับการแสดง (2) แนวทางในการนำความรู้มานุรักษ์สืบทอดและประยุกต์ใช้ในการพัฒนาชุมชนท้องถิ่น ควรมีการจัดกิจกรรมส่งเสริมและประชาสัมพันธ์เกี่ยวกับศิลปะการแสดงลิเกโคราชให้คนในท้องถิ่นเห็นถึงความสำคัญของศิลปะการแสดงที่เป็นเอกลักษณ์ นอกจากนี้ควรมีการพิจารณาอบรมรางวัลเชิดชูเกียรติลิเกโคราชที่ทำคุณงามความดี เพื่อเชิดชูศิลปินและเป็นแบบอย่างให้กับคนรุ่นหลังต่อไป อีกทั้งควรส่งเสริมศิลปะการแสดงลิเกโคราชตำบลหนองระเวียงในระบบการศึกษา โดยบูรณาการกับหลักสูตรการเรียนการสอนในโรงเรียนต้นแบบหรือการจัดกิจกรรมอบรมเชิงปฏิบัติการการถ่ายทอดความรู้ในลักษณะโครงการอบรมระยะสั้น

ตามความเหมาะสมคงไว้ซึ่งอัตลักษณ์ทางด้านศิลปะการแสดงท้องถิ่นที่ควรค่าแก่การอนุรักษ์ ส่งเสริมและสืบทอดไว้แก่คนรุ่นหลังต่อไป

คำสำคัญ : การถอดบทเรียน, ลิเกโคราช

Abstract

This study presented the lessons learned from Likay Korat, a folk performing arts tradition in Nong Rawiang Subdistrict, Mueang District, Nakhon Ratchasima Province. The purpose was to understand the historical background of the Likay Korat shows and identify strategies for preserving and inheriting this unique folk art form in the local community. The research was conducted through document analysis and in-depth interviews with senior local artists and stakeholders. The data collection instrument used was a structured Interview Form, which was presented in the form of a descriptive essay.

The research findings were as follows: (1) Likay Korat performances in Nong Rawiang Subdistrict originated from the migration of Li-kay actors from southern regions who settled in the area. With the presence of a Pi Phat band in Nong Rawiang Subdistrict, a merger took place, resulting in the establishment of the “Deanualthongsilp” Li-kay troupe, named after its two co-founders’ surnames. The Deanualthongsilp Li-kay troupe gained significant popularity during that time, and subsequent generations continued to develop as Likay Korat artists. This development also led to the emergence of multiple troupes. The performance style initially started with simplicity and evolved over time, incorporating elements such as preludes, outings, performance venues, costumes, dance movements, singing, and the inclusion of a pipe band. The performances were based on literary, narrative, or fictional stories, with a “storyteller” providing content and details akin to a performance director. (2) Recommendations for preserving and inheriting knowledge and applying it to local community development included organizing activities to promote and raise awareness of Likay Korat performing arts, emphasizing their cultural significance. Furthermore, it was proposed to establish awards that honored outstanding contributions to Likay Korat, recognizing and celebrating the artists as role models for future generations. Additionally, the integration of Korat Likay Performing Arts into the local education system in Nong Rawiang Subdistrict was deemed crucial. This could be achieved through the incorporation of Likay Korat in the curriculum of model schools or by conducting workshops and training programs aimed at transferring knowledge to preserve and promote this distinctive local performing art form to the next generation while maintaining its identity.

Keywords: lesson learned, Likay Korat

บทนำ

ศิลปะการแสดงเปรียบเสมือนเป็นเครื่องมือที่มนุษย์เราใช้เป็นตัวกลางในการเชื่อมโยง อารมณ์ ความรู้สึก ความคิดของตน เพื่อถ่ายทอดให้บุคคลอื่นได้เข้าใจรับรู้ถึงสิ่งที่ตนต้องการจะแสดงออก การแสดงถือเป็นศิลปะของการสื่อสารที่ปรากฏภาพเป็นรูปธรรม ซึ่งผู้ชมรับรู้และเข้าใจได้ง่ายโดยไม่ยุ่งยากในการตีความ ส่วนอารมณ์ความรู้สึกแม้จะอยู่ในรูปลักษณะที่เป็นนามธรรมก็จริง แต่ผู้ชมทั่วๆ ไปสื่อสารสัมผัสได้โดยตรงจากผู้แสดง ศิลปะการแสดงนาฏศิลป์ เป็นศิลปะของการฟ้อนรำ ที่มนุษย์สร้างขึ้นด้วยความประณีตงดงาม เพื่อให้ความบันเทิง ให้ผู้ที่ได้ดูมีความรู้สึกคล้อยตาม การร่ายรำนี้ต้องอาศัยเครื่องดนตรีและการขับร้องการแสดง ประเภทของนาฏศิลป์ไทย ได้แก่ โขน ละคร การแสดงรำและระบำ การละเล่นพื้นเมือง มหراثพ์ไทย (KAD Performing Art School. สืบค้นออนไลน์ 24 กุมภาพันธ์ 2563)

ในอดีตมีมหراثพ์มากมายให้คนไทยรับชม เช่น โขน ละคร หนังใหญ่ หนังตะลุง โนห์รา กันตรึม หมอลำ ลิเก การละเล่นพื้นบ้านต่างๆ เป็นต้น แต่จากสถานการณ์และการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นในปัจจุบัน วัฒนธรรมการแสดง สื่อบันเทิงสมัยใหม่และมหراثพ์อื่นๆ เข้ามาสู่สังคมอย่างต่อเนื่องและเป็นจำนวนมาก ผนวกกับความก้าวหน้าทางเทคโนโลยีที่ทำให้คนสามารถเสพสื่อได้ในทุกที่ทุกเวลา ทำให้ศิลปะการแสดงและมหراثพ์ดั้งเดิมของไทยซบเซาและได้รับความนิยมลดน้อยลงไปอย่างมาก จังหวัดนครราชสีมาหรือ เมืองโคราช” เป็นจังหวัดหนึ่งที่อุดมสมบูรณ์ด้วยทรัพยากรธรรมชาติ แหล่งอารยธรรมโบราณและวัฒนธรรมพื้นบ้าน มีประชากรที่ประกอบด้วยหลายกลุ่มชาติพันธุ์ จึงทำให้วัฒนธรรมของชาวจังหวัดนครราชสีมาเป็นวัฒนธรรมที่หลากหลายแต่มีการผสมผสานกันอย่างกลมกลืน

ลิเกโคราช เป็นอีกหนึ่งมหراثพ์ที่ได้รับความนิยมเป็นอย่างมากของคนโคราชในอดีต สันนิษฐานว่า ลิเกโคราช เริ่มมีมาตั้งแต่สมัยสงครามโลกครั้งที่ 2 เมื่อปี พ.ศ.2485 โดยคณะลิเกที่มีชื่อเสียงจากกรุงเทพฯที่ได้รับผลกระทบจากนโยบายและกระแสการต่อต้านการแสดงลิเกจากรัฐบาลสมัยจอมพล ป. ได้ทำการย้ายถิ่นฐานมาตั้งรกรากที่จังหวัดนครราชสีมา บริเวณใกล้สถานีรถไฟ เพื่อสะดวกต่อการคมนาคม และทำการออกแสดงตามจังหวัดต่างๆ นับตั้งแต่นั้น ลิเกโคราช ก็เป็นที่นิยมแพร่หลายกว้างขวางมาก มีวิกเล่นประจำ มีการถ่ายทอดเสียงผ่านทางวิทยุ รวมถึงมีผู้สนใจฝึกหัดเล่นลิเกจำนวนมาก เนื่องจากพระเอกนางเอกลิเกในสมัยนั้นได้รับความนิยมมากเฉกเช่นดาราในปัจจุบัน จากกระแสความนิยมในเวลานั้นทำให้มีคณะลิเกเกิดขึ้นกว่า 200 คณะ โดยแหล่งรวมคณะลิเกโคราช จะตั้งอยู่ในย่านลิเกอยู่แถวหัวรถไฟ – สวายเรียง ในยุคต่อมาด้วยความเจริญ เมื่อโทรทัศน์เริ่มเข้ามามีบทบาท จึงทำให้ความนิยมในการดูลิเกลดน้อยลงไป ประกอบกับความเสื่อมถอยในรูปแบบของการแสดงที่ยังยึดติดกับรูปแบบเก่า ไม่กล้าเปลี่ยนแปลงการแสดงที่ผิดแปลกไปจากเดิม เนื่องจากกลัวเสียฐานแม่ยกไป ปัจจุบันความเจริญและปัจจัยต่างๆ ทำให้ความนิยมดูลิเกของคนไทยเปลี่ยนแปลงไป จึงเหลืออยู่เพียง 60 กว่าคณะ และไม่มีวิกลิเกให้เล่นประจำเหมือนสมัยก่อน (โคราชในอดีต. สืบค้นออนไลน์ 24 กุมภาพันธ์ 2563)

มหาวิทยาลัยราชภัฏนครราชสีมา มีเป้าหมายเพื่อเป็นมหาวิทยาลัยของปวงชนที่เน้นคุณภาพการผลิตบัณฑิตและการวิจัย เพื่อพัฒนาท้องถิ่น ตามวิสัยทัศน์ “เป็นผู้นำการศึกษา เพื่อพัฒนาท้องถิ่น สูความยั่งยืน” และสืบสานศิลปวัฒนธรรมของชาติและสร้างสรรค์คุณค่าภูมิปัญญาท้องถิ่นก้าวไกลสู่สากล “ตำบลหนองระเวียง” อำเภอเมือง จังหวัดนครราชสีมา เป็นอีกหนึ่งพื้นที่เป้าหมายในการทำงานเชิงพื้นที่ของมหาวิทยาลัยราชภัฏนครราชสีมา เนื่องจากเป็นพื้นที่ที่มีความโดดเด่นทางด้านบริบทของความเป็นชุมชนเมืองและชนบทควบคู่กัน จากการเวทีเสวนาพูดคุยแลกเปลี่ยนประสบการณ์และข้อมูลในตำบลหนองระเวียง อำเภอเมือง จังหวัดนครราชสีมา เพื่อค้นหาโจทย์ในการพัฒนา พบว่าสภาพพื้นที่ตำบลหนองระเวียงสภาพโดยทั่วไปแบ่งเขตการปกครองออกเป็น 15 หมู่บ้าน พื้นที่โดยดั้งเดิมเป็นชุมชนชนบทนับตั้งแต่สมัยอยุธยาตอนปลาย โดยมีหลักฐานร่องรอยที่ชัดเจน คือ โบสถ์วัดโตนด (อายุประมาณ 325 ปี) และมีการเข้ามาตั้งโรงงาน จนเป็นเขตอุตสาหกรรมในภายหลัง จนมีลักษณะเป็นชุมชนเมืองเกิดขึ้น อาชีพของประชาชนในชุมชนส่วนใหญ่เป็นการทำเกษตรกรรม

เช่น การปลูกข้าว การปลูกผักกางมุ้ง การปลูกพืชสวน การปลูกพืชไร่ การเลี้ยงปลาและการทำเกษตรผสมผสานตามหลักเศรษฐกิจพอเพียง มีการรวมกลุ่มกันภายในชุมชนทำดอกไม้จันทน์ กลุ่มทำเครื่องจักรสาน กลุ่มทำข้าวเกรียบต่างๆ กลุ่มทำน้ำตาลเมา เป็นต้น ในด้านศิลปวัฒนธรรม ตำบลหนองระเวียง มีภูมิปัญญาต่างๆ ของชาวบ้าน ที่ปรากฏและสืบทอดมาจนถึงปัจจุบัน เช่น การพูดภาษาโคราชดั้งเดิม การสืบสานภูมิปัญญาด้านการทำยาสมุนไพร ตำราหมอยาชาวบ้าน ประเพณีการกวนข้าวทิพย์ วงมโหรี หรือวงปี่พาทย์โบราณ ลีเกดั้งเดิมของชาวโคราชก็ปรากฏให้เห็นที่ตำบลหนองระเวียง (กนกพร ฉิมพลี. รายงานการดำเนินงานโครงการ. 2563 : 5)

“ลีเกคณะด้นวลทองศิลป์” เป็นศิลปะการแสดงลีเกดั้งเดิมของชาวโคราชที่มีจุดกำเนิดในพื้นที่ตำบลหนองระเวียง เป็นคณะลีเกที่เคยได้รับกระแสความนิยม และมีบทบาทสำคัญในการเป็นจุดเริ่มต้นของนักแสดงลีเกหลายคนในการฝึกฝนการแสดงลีเกก่อนที่จะก้าวเข้าสู่การเป็นศิลปินประจำคณะลีเกดังๆ หลายคณะในพื้นที่อำเภอเมือง แต่เมื่อกระแสความนิยมลดลงอีกทั้งไม่มีใครรับช่วงต่อเพื่อทำการแสดง ลีเกหนองระเวียงคณะด้นวลทองศิลป์ จึงได้ถูกกลืนเลือนไปตามกาลเวลา คงเหลือเพียงองค์ความรู้จากตัวบุคคลผู้ซึ่งมีบทบาทสำคัญ ที่ยังคงถ่ายทอดและบอกเล่าเรื่องราวศิลปะการแสดงพื้นบ้านที่มีอยู่ในท้องถิ่นไม่ให้เลือนหายไป แต่ทั้งนี้พบว่าศิลปะการแสดงพื้นบ้านของตำบลหนองระเวียงชนิดนี้ยังไม่มีกระบวนการเก็บรวบรวมข้อมูลและถ่ายทอดองค์ความรู้ รวมทั้งแนวทางการอนุรักษ์เพื่อให้ลูกหลานได้เรียนรู้และซาบซึ้งถึงทุนทางวัฒนธรรมที่มีอยู่ในพื้นที่ของตนเอง

จากความสำคัญ และประเด็นปัญหาที่กล่าวไว้ข้างต้น ผู้วิจัยจึงมีแนวคิดที่จะศึกษาเพื่อถอดบทเรียนศิลปะการแสดงท้องถิ่น “ลีเกโคราช” ตำบลหนองระเวียง อำเภอเมือง จังหวัดนครราชสีมา ซึ่งเป็นศิลปะการแสดงท้องถิ่นที่มีอยู่ในพื้นที่ อีกทั้งยังเป็นประเด็นที่ทางพื้นที่เสนอขึ้นเพื่อต้องการให้มหาวิทยาลัยช่วยดำเนินการรวบรวมเป็นหลักฐานเชิงวิชาการ โดยการศึกษาจากศิลปินอาวุโสในท้องถิ่น ที่มีความรู้ความเชี่ยวชาญ เพื่อนำไปเป็นแนวทางในการดำเนินกิจกรรมเพื่อการส่งเสริม อนุรักษ์ สืบสาน ศิลปะการแสดงลีเกโคราช ให้ดำรงอยู่คู่ท้องถิ่นและจังหวัดนครราชสีมาต่อไปอย่างยั่งยืน

ขอบเขตการวิจัย

การดำเนินงานวิจัยในครั้งนี้ได้กำหนดขอบเขตซึ่งประกอบด้วย

1. ขอบเขตด้านพื้นที่ ได้แก่ ตำบลหนองระเวียง อำเภอเมือง จังหวัดนครราชสีมา
2. ขอบเขตด้านเนื้อหา ได้แก่ การถอดองค์ความรู้รูปแบบศิลปะการแสดงลีเกโคราช ตำบลหนองระเวียง อำเภอเมือง จังหวัดนครราชสีมา จากการวิเคราะห์ข้อมูลให้ได้ซึ่งแนวทางการนำความรู้มาอนุรักษ์สืบทอดและประยุกต์ใช้ในการพัฒนาชุมชนท้องถิ่น
3. ขอบเขตด้านระยะเวลา ได้แก่ ระยะเวลาทำการวิจัยและเก็บข้อมูลในช่วง ระหว่าง เดือน มกราคม พ.ศ. 2563 ถึง เดือน กุมภาพันธ์ พ.ศ. 2564

วิธีดำเนินการวิจัย

งานวิจัยเรื่อง การถอดบทเรียนศิลปะการแสดงพื้นบ้านลีเกโคราช ตำบลหนองระเวียง อำเภอเมือง จังหวัดนครราชสีมา ครั้งนี้เป็นการศึกษาวิจัยเชิงคุณภาพที่มุ่งหาคำตอบทางการวิจัย เพื่อทราบถึง ความเป็นมาของ รูปแบบการแสดง และค้นหาแนวทางที่นำไปสู่การสืบทอดและอนุรักษ์การแสดงศิลปะการแสดงพื้นบ้านลีเกโคราช ตำบลหนองระเวียง อำเภอเมือง จังหวัดนครราชสีมาโดยมีเครื่องมือที่ใช้ในการดำเนินการวิจัยดังนี้ 1) การสำรวจข้อมูลเชิงเอกสาร 2) การสัมภาษณ์ผู้เชี่ยวชาญ 3) สื่อสารสนเทศ 4) การสำรวจข้อมูลภาคสนาม

1. กลุ่มประชากร การคำนวณขนาดกลุ่มตัวอย่างและวิธีเลือกกลุ่มตัวอย่าง

กลุ่มประชากรที่ผู้วิจัยเลือกให้มีส่วนร่วมในการวิจัยครั้งนี้ เป็นการใช้วิธีการคัดเลือกแบบเจาะจง ประกอบด้วย

1.1 ศิลปินพื้นบ้าน จำนวน 3 คน

1.2 ผู้รู้ นักวิชาการ หรือผู้นำภูมิปัญญาท้องถิ่น จำนวน 3 คน

1.3 ผู้มีความรู้ ความสามารถในท้องถิ่น ทางด้านศิลปะการแสดงลิเก จำนวน 3 คน

2. ขั้นตอนการดำเนินการวิจัย

2.1 ศึกษาค้นคว้าและรวบรวมข้อมูลเอกสารทางวิชาการที่เกี่ยวข้อง

2.2 ศึกษาข้อมูลลงพื้นที่ เพื่อให้ได้ข้อมูลจากนักวิชาการ ปราชญ์ชาวบ้าน หรือผู้มีส่วนเกี่ยวข้องในการวิจัย ด้วยวิธีการสัมภาษณ์และการสังเกตการณ์แบบมีส่วนร่วมและไม่มีส่วนร่วมของผู้วิจัย

2.3 รวบรวมข้อมูล และนำมาวิเคราะห์ด้วยวิธีการวิจัยเชิงคุณภาพ เพื่อหาแนวทางในการพัฒนาองค์ความรู้ต่อไป

2.4 เรียบเรียงข้อมูลนำมารวบรวมในรูปแบบงานวิจัย

2.5 นำข้อมูลในงานวิจัย ปรึกษาผู้ทรงคุณวุฒิเพื่อแก้ไขและปรับปรุงงานวิจัยให้สมบูรณ์ยิ่งขึ้น

2.6 พัฒนางานวิจัย และจัดทำเอกสารการวิจัยเพื่อนำเสนอ

2.7 นำเสนอและเผยแพร่ผลงานวิจัย

การวิเคราะห์ข้อมูล

การวิเคราะห์ข้อมูลในการศึกษาครั้งนี้ นำข้อมูลจากแบบสอบถาม และการสัมภาษณ์ มาวิเคราะห์ โดยใช้กรอบแนวคิดการวิจัยที่กำหนดไว้ เกี่ยวกับที่มา รูปแบบ และองค์ประกอบสำคัญเกี่ยวกับการแสดงลิเกโคราช ตำบลหนองระเวียง จังหวัดนครราชสีมา รวมถึงข้อมูลเกี่ยวกับแนวทางการนำความรู้มาอนุรักษ์สืบทอดและประยุกต์ใช้ในการพัฒนาชุมชนท้องถิ่น โดยเน้นการวิเคราะห์ข้อมูลภาคสนาม เพื่อให้ได้ความแม่นยำ และจัดหมวดหมู่ของเนื้อหาอย่างต่อเนื่อง จากข้อมูลที่รวบรวมมา โดยเชื่อมโยงประเด็นต่าง ๆ เพื่อแสดงให้เห็นวิธีการคงอยู่ภูมิปัญญาท้องถิ่น ศิลปะการแสดงลิเกของศิลปินพื้นบ้าน ตำบลหนองระเวียง จังหวัดนครราชสีมา และนำเสนอผลวิจัยด้วยการเขียนพรรณนาเชิงวิเคราะห์

ผลการวิจัย

จากการศึกษาวิจัยเรื่อง การถอดบทเรียนศิลปะการแสดงพื้นบ้านลิเกโคราช ตำบลหนองระเวียง อำเภอเมือง จังหวัดนครราชสีมา ผู้วิจัยขอนำเสนอข้อมูลดังกล่าวตามลำดับดังนี้

1. ความเป็นมาของการแสดง

การแสดงพื้นบ้านลิเกโคราช ตำบลหนองระเวียง อำเภอเมือง จังหวัดนครราชสีมา มีที่มาจาก นายอ้อม ทองศิลป์ นักแสดงลิเกภาคใต้ อำเภอห้วยยอด จังหวัดตรัง ที่ได้ย้ายถิ่นฐานตามภรรยา คือ นางสมร ทองศิลป์ มาอยู่ที่ ตำบลหนองระเวียง อำเภอเมือง จังหวัดนครราชสีมา จากพื้นที่ที่เคยประกอบอาชีพลิเกอยู่แล้วทั้งในภาคใต้และภาคกลาง ประกอบกับในหมู่บ้านหนองระเวียงนั้น มีวงปี่พาทย์ที่รับงานแสดงประจำอยู่แล้ว คือวงปี่พาทย์ของกำนันรท ดินวนพะเนา นายอ้อม ทองศิลป์ จึงเริ่มมีความคิดที่จะนำเอาศิลปะการแสดงลิเกที่ตนเองเคยแสดงอยู่ก่อนหน้านี้ มาถ่ายทอดให้กับเยาวชนที่สนใจเข้ามาฝึกฝนเพื่อใช้ประกอบเป็นอาชีพได้ในอนาคต ซึ่งก็มีเยาวชนในหมู่บ้านจำนวนหนึ่งสนใจที่จะเข้าร่วมฝึกฝน โดยใช้เวลาในช่วงเย็นของทุกวันเป็นเวลาซ้อมที่บ้านของกำนันรท และได้ตั้งชื่อคณะลิเกว่า “คณะดินवलทองศิลป์” ซึ่งมาจากนามสกุล

ของกำนันรท และนามสกุลของนายอ้อม ลิเกคณะดินวลทองศิลป์ รับงานแสดงทั่วไปทั่วทั้งตำบลหนองระเวียง รวมถึงตำบลและอำเภอใกล้เคียงที่ไม่ไกลจากอำเภอหนองระเวียงมากนัก ทั้งนี้เนื่องจากไม่มียานพาหนะในการเดินทาง ต้องใช้การเดินทางหรือใช้เกวียนในการเดินทางไปแสดงเท่านั้น ลิเกคณะดินวลทองศิลป์ เป็นที่ได้รับความนิยมมากในสมัยนั้น ได้มีการพัฒนานักแสดงเพื่อเป็นศิลปินลิเกโคราชจากรุ่นสู่รุ่นเรื่อยมาจนถึงปัจจุบัน รวมถึงได้มีการต่อยอดคณะลิเกให้เกิดขึ้นอีกหลายต่อหลายคณะ (สมหวัง แดดวงเหลือ, สัมภาษณ์, 5 ตุลาคม 2563)

2. รูปแบบการแสดง

ลิเกโคราช ตำบลหนองระเวียง อำเภอเมือง จังหวัดนครราชสีมา แรกเริ่มนั้นมีรูปแบบการแสดงที่เรียบง่าย แล้วจึงพัฒนาตามยุคสมัยเรื่อยมา โดยมีรูปแบบการแสดง จะแบ่งออกได้ดังนี้

2.1 ลำดับการแสดง

การแสดงลิเกโคราช ตำบลหนองระเวียง อำเภอเมือง จังหวัดนครราชสีมา แต่เดิมนั้นมีลำดับการแสดงดังนี้

- การโหมโรง

- การออกแขก

- การรำถวายมือ (เฉพาะงานที่เจ้าภาพร้องขอให้มีเท่านั้น)

- แสดงเรื่อง/ดำเนินเรื่อง โดยมีการลำดับนักแสดงตามลำดับดังนี้ ตัวเจ้า(กษัตริย์), ตัวร้าย (ตัวโกง), พ่อ, แม่, ตัวตลก (ตัวโจ๊ก), พระเอก + พระรอง, นางเอก + นางรอง

- ร้อง/บอกลา (จบการแสดง)

ทั้งนี้ลำดับการแสดงลิเกโคราชในปัจจุบันได้มีการปรับเปลี่ยนตามยุคสมัยและตามความนิยมของผู้แสดง เช่น มีการสอดแทรกการแสดงคอนเสิร์ตก่อนหรือหลังการแสดงลิเก การรำถวายมือก่อนการแสดงทุกครั้ง รวมถึงการปรับเปลี่ยนเวลาในการแสดงลิเกจากเคยแสดงจนถึงรุ่งเช้า ก็ปรับมาเป็นแสดงถึงประมาณ 6 ทุ่ม เท่านั้น

2.2 การนำเสนอเนื้อหา

การนำเสนอเนื้อหา ของการแสดงลิเกโคราช ตำบลหนองระเวียง อำเภอเมือง จังหวัดนครราชสีมา นั้นแต่เดิมนั้นจะเป็นเรื่องราวเกี่ยวกับวรรณกรรม เรื่องเล่า หรือนิยายพื้นบ้าน ซึ่งมีเนื้อหาคล้ายกับละครจักรๆ วงศ์ๆ ทั่วไป โดยในการแสดงแต่ละครั้งนั้นจะมี “คนให้เรื่อง” เป็นคนคอยบอกเนื้อหาและรายละเอียดต่างๆ เปรียบเสมือนผู้กำกับการแสดง ซึ่งคนให้เรื่องนั้น อาจจะเป็นนักแสดง หรือ ไม่ใช่นักแสดงก็ได้

3. องค์ประกอบการแสดง

การแสดงลิเกโคราช ตำบลหนองระเวียง อำเภอเมือง จังหวัดนครราชสีมา มีองค์ประกอบการแสดง ได้แก่

3.1 การโหมโรง เมื่อใกล้ถึงเวลาแสดง จะเริ่มต้นด้วยวงปี่พาทย์บรรเลงเพลงสาธุการ เพื่อเป็นการบ่งบอกว่าในอีกไม่นานลิเกจะดำเนินการแสดง ในระหว่างที่วงปี่พาทย์บรรเลงเพลงสาธุการนั้น หัวหน้าคณะลิเกจะเป็นผู้นำนักแสดงทุกคน “ไหว้ครู” โดยมี ศิเียรพ่อก่ เป็นสัญลักษณ์และตัวแทนของครูบาอาจารย์ที่เคารพนับถือ นักแสดงทั้งหมดจะพร้อมใจกันระลึกถึงครูบาอาจารย์ที่ประสิทธิ์ประสาทวิชาความรู้ในการแสดงลิเกให้ ด้วยการตั้งจิตอธิษฐานขอให้การแสดงราบรื่น ไม่มีอุปสรรคใดๆเป็นที่นิยมชมชอบของผู้ดู สิ่งที่ต้องเตรียมในช่วงของการไหว้ครู ได้แก่ ผ้าขาว รูป เทียน กรวย พระ(6 กรวย) ดอกไม้ เหล้า บุหรี่ และเงิน 24 บาท

3.2 การออกแขก หลังจากการไหว้ครูเสร็จเรียบร้อยแล้ว จะเป็นการออกแขก(ลิเก) โดยการออกแขกลิเกนั้น จะเป็นตัวแทนนักแสดงที่มีน้ำเสียงที่ดีและไพเราะ ร้องบทเพลงสำหรับออกแขกอยู่ด้านหลังฉากเวที จำนวน 2-3

เพลงประกอบการบรรเลงดนตรีของปี่พาทย์ ซึ่งเนื้อหาในเพลงแรกที่ร้องนั้นส่วนใหญ่ มักจะขึ้นต้นด้วยคำว่า เฮ สะลำ มาลาฮา ฮา ฮา..... และมีเนื้อหาเกี่ยวกับคณะลิเกที่จำทำการแสดงในวันนี้ ส่วนเพลงออกแขกลำดับที่ 2 และ 3 จะเป็นบทเพลงใดก็ได้ตามความนิยม

3.3 สถานที่และเวทีแสดง แต่เดิมนั้นเจ้าภาพที่ว่าจ้างไปแสดงจะเป็นคนจัดเตรียมสถานที่และเวทีการแสดง ซึ่งเวทีการแสดงจะมีขนาดไม่ใหญ่มากเหมือนปัจจุบัน มีขนาดประมาณ 3 – 5 เมตร สามารถรองรับนักแสดงได้ประมาณ 8-10 คน มีฉากกั้นระหว่างด้านหน้าและด้านหลัง

3.4 การแต่งกาย จะแบ่งออกเป็น นักแสดงชาย จะนุ่งส้นเปลาและโจงกระเบนทับ สวมเสื้อ รวมถึงมีผ้าคาดศีรษะ ที่ตกแต่งด้วยเพชรหรือเลื่อม สวมเครื่องประดับพร้อมทั้งแต่งหน้าสวยงาม ส่วนนักแสดงหญิงจะสวมชุดกระโปรงยาว ที่มีลักษณะพองและฟู สวมเครื่องประดับพร้อมทั้งแต่งหน้าสวยงาม ซึ่งลักษณะการแต่งกายจะมีลักษณะคล้ายคลึงกัน ส่วนรายละเอียดความหรูหรา ขึ้นอยู่กับปัจจัยของแต่ละคนหรือแต่ละคณะ

3.5 ท่ารำ ศิลปะการแสดงลิเกมีจุดเด่นอยู่ที่การร้องและการรำรำ ทำรำที่นำมาใช้ในการแสดงลิเกตำบลหนองระเวียง อำเภอเมือง จังหวัดนครราชสีมา แต่เดิมนั้นไม่มีรูปแบบของการถ่ายทอดที่เป็นกิจจะลักษณะ ส่วนใหญ่จะใช้วิธีการแบบครูพักลักจำ โดยท่ารำที่ใช้ในการแสดง สามารถแบ่งออกเป็น รำเพลง ได้แก่ รำแม่บท รำเพลงช้า-เพลงเร็ว เป็นต้น , รำตีบท ได้แก่ ท่ารำที่แสดงออกปฏิกิริยา เช่น ทำดีใจ ทำเสียใจ ทำเดิน เป็นต้น , ท่ารำเฉพาะประกอบการแสดงในโอกาสต่างๆ เช่น ท่ารำทะแยมมอญ ใช้สำหรับงานศพ ท่ารำดาบ เป็นต้น

3.6 บทร้อง ในการแสดงแต่ละครั้งจะมีคนให้เรื่อง อธิบายรายละเอียดเค้าโครงเรื่องและวางตัวละครของเรื่องที่ใช้แสดงวันนั้นนักแสดงจะอาศัยการทำความเข้าใจถึงลักษณะของกลอนเพลง และใช้ปฏิภาณไหวพริบในการร้องโต้ตอบกัน โดยบทร้องส่วนใหญ่จะเรียกว่า “ราชนิגע” หมายถึง การร้องกลอนสด ทั้งนี้การร้องนั้นจะขึ้นอยู่กับความสามารถของแต่ละคนแตกต่างกันไป

3.7 ดนตรี เป็นอีกองค์ประกอบหลักสำคัญอีกอย่างในการแสดงลิเก ซึ่งในการแสดงแต่เดิมนั้น นักแสดงจะต้องอาศัยวงปี่พาทย์ในการบรรเลงดนตรีนำเพื่อให้นักแสดงร้องตาม ฉะนั้นดนตรีจึงเป็นสิ่งสำคัญที่สื่ออารมณ์ความรู้สึกของนักแสดงไปสู่ผู้ชมได้ ซึ่งวงดนตรีปี่พาทย์ที่ใช้ประกอบการแสดงลิเก แต่เดิมนั้นหลักๆ จะประกอบไปด้วย ระนาด กลอง ฉิ่ง และ ฉาบ ทั้งนี้สามารถเพิ่มเติมเครื่องดนตรีอื่นได้ตามความเหมาะสมและตามกำลังทรัพย์ของแต่ละคณะ

3.8 ฉาก อุปกรณ์ ประกอบการแสดง เป็นอีกองค์ประกอบหนึ่งที่ขึ้นอยู่กับปัจจัยความพร้อมของแต่ละคณะ

4. แนวทางการส่งเสริมหรืออนุรักษ์การแสดงลิเกโคราชตำบลหนองระเวียง อำเภอเมือง จังหวัดนครราชสีมา

การศึกษาเพื่อถอดบทเรียนศิลปะการแสดงท้องถิ่น “ลิเกโคราช” ตำบลหนองระเวียง อำเภอเมือง จังหวัดนครราชสีมา เป็นการรวบรวมเป็นหลักฐานเชิงวิชาการ โดยการศึกษาจากศิลปินอาวุโสในท้องถิ่น ที่มีความรู้ความเชี่ยวชาญเพื่อหาแนวการนำความรู้มาอนุรักษ์สืบทอดและประยุกต์ใช้ในการพัฒนาชุมชนท้องถิ่น ซึ่งจากการลงพื้นที่สัมภาษณ์ เก็บรวบรวมข้อมูลจากผู้ที่เกี่ยวข้อง ผู้วิจัยสามารถวิเคราะห์แนวทางเกี่ยวกับการส่งเสริม หรืออนุรักษ์การแสดงลิเกโคราชตำบลหนองระเวียง อำเภอเมือง จังหวัดนครราชสีมา ได้ดังนี้

4.1 การดำรงอยู่ของการแสดงลิเกโคราช ตำบลหนองระเวียง ในปัจจุบัน

จากการลงพื้นที่เพื่อศึกษาการดำรงอยู่ของการแสดงลิเกโคราช ต.หนองระเวียง ในปัจจุบัน ผู้วิจัยได้ทำการสัมภาษณ์นางสมหวัง แดงภูเลื่อม ,นางพวน ดินวลพะเนา และนางธัญญา หนูธรรมพะเนา ซึ่งเป็นอดีตนักแสดงลิเกโคราช ต.หนองระเวียง เล่าว่าในสมัยก่อนนั้น ลิเกคณะดินวลทองศิลป์ ตำบลหนองระเวียง ได้รับความนิยมมากทั้งใน

พื้นที่ตำบลหนองระเวียงเอง และตำบลใกล้เคียง สามารถสร้างศิลปนิเทศโคราชเกิดขึ้นมากมาย ยกตัวอย่างเช่น เป็นต้น กล่าวกันว่าในสมัยนั้นก่อนใครจะก้าวไปเป็นศิลปนิเทศในเมืองโคราชนั้นจะต้องมาฝึกฝนวิชาอยู่ที่ตำบลหนองระเวียงก่อน นอกเหนือจากศิลปนิเทศโคราชแล้วนั้น ในตำบลหนองระเวียงยังเป็นแหล่งผลิตฉากลิเก รวมไปถึงนักดนตรีฝีมือดีอีกหลายคนด้วย

แต่ในสถานการณ์ปัจจุบันที่วัฒนธรรมการแสดง สื่อบันเทิงสมัยใหม่และมหรสพอื่นๆ เข้ามาสู่สังคมอย่างต่อเนื่อง และเป็นจำนวนมากนั้น ไม่ว่าจะเป็น ภาพยนตร์ ละครทีวี ซีรีส์ คอนเสิร์ต ฯลฯ ได้ทำให้ศิลปะการแสดงลิเกโคราชซบเซาและได้รับความนิยมลดน้อยลงไป ไม่มีผู้ว่าจ้างเหมือนแต่ก่อน ศิลปินจึงจำเป็นต้องเปลี่ยนอาชีพจากการแสดงลิเกไปประกอบอาชีพอื่นๆ ที่มั่นคงกว่า ส่งผลให้จำนวนศิลปนิเทศโคราชที่มีความรู้ ความเชี่ยวชาญ ในตำบลหนองระเวียงมีจำนวนลดน้อยลงทุกที หรือแม้แต่การรวบรวมข้อมูลก็ไม่มีส่งผลให้เยาวชนรุ่นหลังๆ ไม่รู้จักศิลปะการแสดงในท้องถิ่นตนเองที่สืบทอดต่อกันมา เหตุนี้จึงทำให้การแสดงลิเกโคราช ได้ถูกระแสนิยมทำให้มีการปรับเปลี่ยนรูปแบบการแสดงไปให้สอดคล้องกับความต้องการของผู้ชมตามยุคสมัย เช่น การนำการแสดงคอนเสิร์ตหรือมีการแทรกการร้องเพลงลูกทุ่งหรือเพลงสมัยนิยมตามคำร้องขอของผู้ชมเข้ามาผสมผสานกับการแสดงลิเก รวมไปถึงระยะเวลาที่ใช้แสดงก็สั้นลงด้วย กล่าวคือแต่เดิมการแสดงลิเกโคราชนั้นจะแสดงตั้งแต่หัวค่ำจนถึงรุ่งสาง เมื่อก่อนการแสดงลิเกจะอาร์มภทมาก ต้องแสดงเป็นเรื่อง เนื้อเรื่องที่แสดงต้องแน่น เพราะคนมาดูลิเก จะดูตั้งแต่ต้นจนจบ นั่งเต็มไปหมด กลับก่อนไม่ได้ เนื่องจากไม่มีรถ ต้องเดินมา นั่งชมจนสว่าง นักแสดงเล่นอย่างไรก็ต้องดู ฉะนั้นจึงทำให้นักแสดงจะต้องใช้วิชาความรู้ ความสามารถในการแสดงเต็มที่ ซึ่งแตกต่างจากปัจจุบัน ที่นักแสดง ร้องเข้า ร้องออก ร้องตามกัน อาศัยจำนวนคนที่มาก ทำให้รูปแบบการแสดงจะเน้นไปที่การแสดงคอนเสิร์ตมากกว่าการแสดงลิเก ทั้งนี้เพื่อความสนุกสนานและเข้าถึงกลุ่มผู้ชมที่มีหลากหลายกลุ่มวัยมากขึ้น

4.2 แนวทางการส่งเสริมหรืออนุรักษ์การแสดงลิเกโคราช ตำบลหนองระเวียง

ผู้วิจัยได้ดำเนินการสัมภาษณ์กลุ่มผู้รู้ ที่มีความรู้ความเชี่ยวชาญ หรือผู้ที่เกี่ยวข้อง ได้แก่ อาจารย์วิลาวัลย์ วัชรเกียรติศักดิ์ อดีตผู้อำนวยการสำนักศิลปะและวัฒนธรรม มหาวิทยาลัยราชภัฏนครราชสีมาและที่ปรึกษาประธานสภาวัฒนธรรมจังหวัดนครราชสีมา ผู้เชี่ยวชาญเกี่ยวกับการพัฒนาศิลปะการแสดงเพื่อการอนุรักษ์และสืบทอดในท้องถิ่น และผู้ช่วยศาสตราจารย์เรขา อินทรกำแหง อาจารย์ประจำสาขาวิชานาฏศิลป์และดนตรีของผู้อำนวยการ สำนักศิลปะและวัฒนธรรม มหาวิทยาลัยราชภัฏนครราชสีมา เพื่อหาแนวทางในการส่งเสริมหรืออนุรักษ์การแสดงลิเกโคราช ตำบลหนองระเวียง ซึ่งสามารถสรุปแนวทางได้ดังนี้

4.2.1 การจัดกิจกรรมส่งเสริมและประชาสัมพันธ์เกี่ยวกับศิลปะการแสดงลิเกโคราช ตำบลหนองระเวียง โดยการจัดนิทรรศการให้ความรู้ ประกวดแข่งขันการขับร้องกลอนลิเก ในงานเทศกาลต่าง ๆ งานประเพณีของตำบลที่จัดเป็นประจำ ซึ่งกิจกรรมที่เกี่ยวข้องกับการส่งเสริมศิลปะการแสดงลิเกโคราช ตำบลหนองระเวียงนั้น ก็จะมีการจัดนิทรรศการให้ความรู้เกี่ยวกับ ประวัติ ความเป็นมา รูปแบบ ของการแสดงลิเกโคราช ตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน ทั้งนี้เพื่อเป็นการยกย่องและประชาสัมพันธ์ให้คนในท้องถิ่นเองเห็นถึงความสำคัญของศิลปะการแสดงที่เป็นเอกลักษณ์ของตำบลหนองระเวียง

4.2.2 การมอบรางวัลเชิดชูเกียรติ หน่วยงานองค์กรท้องถิ่นควรมีการพิจารณาการมอบรางวัลแก่ศิลปินตัวอย่าง เป็นการยกย่องเชิดชูศิลปนิเทศโคราชที่ทำคุณงามความดี ร่วมอนุรักษ์ศิลปะการแสดงให้อยู่คู่กับท้องถิ่น เพื่อเป็นแบบอย่างให้กับคนรุ่นหลังต่อไป

4.2.3 การส่งเสริมศิลปะการแสดงลิเกโคราช ตำบลหนองระเวียงในระบบการศึกษา ด้วยการเข้าไปมีส่วนในการสอนเพลงโคราชให้กับเยาวชนรุ่นใหม่ตามโรงเรียนและสถาบันการศึกษาโดยการจัดหลักสูตรท้องถิ่น

หรือ จำกัดบทเรียนที่เกี่ยวกับศิลปะการแสดงลิเกโคราช บูรณาการเข้ากับการเรียนการสอนในโรงเรียนต้นแบบ ในรูปแบบของการลดเวลาเรียนเพิ่มเวลารู้ หรือการจัดอบรมเชิงปฏิบัติการการถ่ายทอดความรู้ให้แก่เยาวชนในพื้นที่ หรือบุคคลทั่วไป ที่มีความสนใจ ในลักษณะโครงการอบรมระยะสั้นอย่างต่อเนื่อง (วิลาวัลย์ วัชรเกียรติศักดิ์ , สัมภาษณ์, 2563)

จึงกล่าวได้ว่าศิลปะการแสดงลิเกโคราช ตำบลหนองระเวียง ได้มีสืบทอดตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน แม้จะเป็นเพียงกลุ่มเล็กๆ แต่ยังคงรักษามรดกภูมิปัญญาที่แสดงถึงความเป็นตัวตน คุณค่าทางวัฒนธรรมให้ยังคงอยู่ เมื่อวิเคราะห์จากความแปรเปลี่ยนตามยุคสมัย พบว่าถึงแม้จะมีวิธีการสืบทอดที่แตกต่างออกไป จะผิดเพี้ยนบ้าง หรือมีเพียงคนกลุ่มจำนวนน้อยที่ฝึกหัด แต่หากมองอีกมุมหนึ่งถึงความมุ่งมั่นในการรักษามรดกทางวัฒนธรรม นับเป็นจุดเริ่มต้นที่จะช่วยขยายผลสืบต่อไป ดังเช่นปัจจุบัน ที่มีองค์กรหลากหลายหน่วยงานให้ความสำคัญ ผลักดันและเข้ามามีบทบาทในหลากหลายกิจกรรม หรือแม้แต่การนำเอาศิลปะการแสดงท้องถิ่นเข้าสอนในระบบโรงเรียนเป็นวิชาเลือก หรือวิชาเสริมให้กับนักเรียน ก็จะทำให้ศิลปะการแสดงท้องถิ่นนั้นๆยังดำรงอยู่ คงจะปฏิเสธความเจริญตามยุคสมัยหรือความสนใจเฉพาะตนมิได้ แต่หากหน่วยงานที่มีส่วนเกี่ยวข้องช่วยกันรักษา ส่งเสริมและผลักดัน อย่างน้อยให้เกิดการเรียนรู้โดยเข้าสู่ระบบท้องถิ่นอย่างทั่วถึง จะเป็นส่วนหนึ่งให้ลูกหลานได้เรียนรู้ จดจำ และเห็นถึงความสำคัญซึ่งอาจเป็นอีกช่องทางหนึ่งที่ช่วยสร้างแรงผลักดันให้ลูกหลานได้ตระหนักถึงเอกลักษณ์ในวัฒนธรรมสืบต่อไปในอนาคต

สรุปผลการวิจัย

การวิจัยเรื่อง การถอดบทเรียนศิลปะการแสดงพื้นบ้านลิเกโคราช ตำบลหนองระเวียง อำเภอเมืองจังหวัดนครราชสีมา เป็นการศึกษาเกี่ยวกับความเป็นมา รูปแบบ และองค์ประกอบการแสดงลิเกโคราช ตำบลหนองระเวียง อำเภอเมือง จังหวัดนครราชสีมา รวมถึงเพื่อค้นหาแนวทางการนำความรู้มาอนุรักษ์สืบทอดและประยุกต์ใช้ในการพัฒนาชุมชนท้องถิ่น โดยศึกษาและรวบรวมข้อมูลจากหนังสือ เอกสาร แหล่งข้อมูลต่างๆ สัมภาษณ์กลุ่มผู้รู้ จากการศึกษาพบว่า

1.รูปแบบศิลปะการแสดงลิเกโคราช ตำบลหนองระเวียง อำเภอเมือง จังหวัดนครราชสีมา

จากการศึกษารูปแบบศิลปะการแสดงลิเกโคราช ตำบลหนองระเวียง อำเภอเมือง จังหวัดนครราชสีมา พบว่ามีที่มาจาก นายอิม ทองศิลป์ นักแสดงลิเกภาคใต้ ที่ได้ย้ายถิ่นฐานตามภรรยามาอยู่ที่ ตำบลหนองระเวียง อำเภอเมือง จังหวัดนครราชสีมา จากพื้นเพที่เคยประกอบอาชีพเลี้ยงอยู่แล้วทั้งในภาคใต้และภาคกลาง ประกอบกับในหมู่บ้านหนองระเวียงนั้นมีวงปี่พาทย์ที่รับงานแสดงประจำอยู่แล้ว คือวงปี่พาทย์ของกำนันรท ดินนพพะเนา นายอิม ทองศิลป์ จึงเริ่มมีความคิดที่จะนำเอาศิลปะการแสดงลิเกที่ตนเองเคยแสดงอยู่ก่อนนั้น มาถ่ายทอดให้กับเยาวชนที่สนใจเข้ามาฝึกฝนเพื่อใช้ประกอบเป็นอาชีพได้ในอนาคต ซึ่งก็มีเยาวชนในหมู่บ้านจำนวนหนึ่งสนใจที่จะเข้าร่วมฝึกฝน โดยใช้เวลาในช่วงเย็นของทุกวันเป็นเวลาซ้อมที่บ้านของกำนันรท และได้ตั้งชื่อคณะลิเกว่า “คณะดินนพทองศิลป์” ซึ่งมาจากนามสกุลของกำนันรท และนามสกุลของนายอิม ลิเกคณะดินนพทองศิลป์ รับงานแสดงทั่วไปทั่วทั้งตำบลหนองระเวียง และตำบลใกล้เคียงที่ไม่ไกลจากตำบลหนองระเวียงมากนัก ทั้งนี้เนื่องจากไม่มียานพาหนะในการเดินทาง ต้องใช้การเดินทางเท้าหรือใช้เกวียนในการเดินทางไปแสดงเท่านั้น ลิเกคณะดินนพทองศิลป์ เป็นที่ได้รับความนิยมมากในสมัยนั้น ได้มีการพัฒนานักแสดงเพื่อเป็นศิลปินลิเกโคราชจากรุ่นสู่รุ่นเรื่อยมาจนถึงปัจจุบัน รวมถึงได้มีการต่อยอดคณะลิเกให้เกิดขึ้นอีกหลายต่อหลายคณะ ในด้านของรูปแบบการแสดงนั้น แรกเริ่มมีรูปแบบการแสดงที่เรียบง่าย แล้วจึงพัฒนาตามยุคสมัยเรื่อยมา มีลำดับการแสดงตามรูปแบบการแสดงลิเกทั่วไป โดยจะเริ่มต้นจาก การโหมโรง ตามด้วยการออกแขก ส่วนการรำถวายมือ จะจัดแสดงเฉพาะงานที่เจ้าภาพร้องขอให้มีเท่านั้น จากนั้นจึงเริ่มการแสดงเรื่องหรือดำเนินเรื่อง ซึ่งมีการลำดับนักแสดง ได้แก่ ตัวเจ้า (กษัตริย์) , ตัวร้าย (ตัวโกง) , พ่อ , แม่ , ตัวตลก (ตัวโจ๊ก) , พระเอก + พระรอง , นางเอก + นางรอง และร้อง/บอกลา (จบการแสดง) ทั้งนี้ลำดับการ

แสดงลิเกโคราชในปัจจุบันได้มีการปรับเปลี่ยนตามยุคสมัยและตามความนิยมของผู้แสดง เช่น มีการสอดแทรกการแสดงคอนเสิร์ตก่อนหรือหลังการแสดงลิเก การร่ำถวายมือก่อนการแสดงทุกครั้ง รวมถึงการปรับเปลี่ยนเวลาในการแสดงลิเกจากเคยแสดงจนถึงรุ่งเช้า ก็ปรับมาเป็นแสดงถึงประมาณ เที่ยงคืน เท่านั้น ในด้านการนำเสนอเนื้อหาแต่เดิมนั้นจะเป็นเรื่องราวเกี่ยวกับวรรณกรรม เรื่องเล่า หรือนิยายพื้นบ้าน ซึ่งมีเนื้อหาคล้ายกับละครจักรๆ วงศ์ๆ ทั่วไป โดยในการแสดงแต่ละครั้งนั้นจะมี “คนให้เรื่อง” เป็นคนคอยบอกเนื้อหาและรายละเอียดต่างๆ เปรียบเสมือนผู้กำกับกับการแสดง ซึ่งคนให้เรื่องนั้นอาจจะเป็นนักแสดง หรือไม่ให้นักแสดงก็ได้ ในส่วนขององค์ประกอบของการแสดงลิเกโคราชตำบลหนองระเวียง จะประกอบไปด้วย

การโหมโรง เป็นองค์ประกอบหลักของการแสดงลิเก ซึ่งเมื่อวงปี่พาทย์บรรเลงเพลงสาธุการ จะเป็นดังสัญญาณเพื่อเป็นการบ่งบอกว่าในอีกไม่นานลิเกจะดำเนินการแสดง ในแง่มุมของนักแสดงนั้นจะเป็นช่วงเวลาแห่งการรวมจิตใจเพื่อไหว้ครูและนึกถึงครูบาอาจารย์ที่ได้ประสิทธิ์ประสาทวิชาความรู้ในการแสดง รวมไปถึงการที่ได้ตั้งจิตอธิษฐานขอให้การแสดงราบรื่น ไม่มีอุปสรรคใดๆ เป็นที่นิยมชมชอบของผู้ดู โดยมีสิ่งที่ต้องเตรียมสำหรับการไหว้ครู ได้แก่ ผ้าขาว ชูบ เทียน กรวย พระ(6 กรวย) ดอกไม้ เหล้า บุหรี่ และเงิน 24 บาท

การออกแขก เปรียบเสมือนการเตรียมความพร้อมก่อนเริ่มแสดง โดยการออกแขกลิเกนั้น จะเป็นตัวแทนนักแสดงที่มีน้ำเสียงที่ดีและไพเราะ ร้องบทเพลงสำหรับออกแขกอยู่ด้านหลังฉากเวที จำนวน 2-3 เพลงประกอบการบรรเลงดนตรีของปี่พาทย์ ซึ่งเนื้อหาในเพลงแรกที่ร้องนั้นส่วนใหญ่ มักจะขึ้นต้นด้วยคำว่า เฮ สะล่า มาลา ฮา ฮา ฮา..... และมีเนื้อหาเกี่ยวกับคณะลิเกที่ทำการแสดงในวันนี้ ส่วนเพลงออกแขกลำดับที่ 2 และ 3 จะเป็นบทเพลงใดก็ได้ตามความนิยม

สถานที่แสดง ในสมัยก่อนนั้นเจ้าภาพที่ว่าจ้างไปแสดงจะเป็นคนจัดเตรียมสถานที่และเวทีการแสดง ซึ่งเวทีการแสดงจะมีขนาดไม่ใหญ่มากเหมือนปัจจุบัน มีขนาดประมาณ 3 – 5 เมตร สามารถรองรับนักแสดงได้ประมาณ 8-10 คน มีฉากกั้นระหว่างด้านหน้าและด้านหลัง

การแต่งกาย จะแบ่งออกเป็น นักแสดงชาย จะนุ่งสนับเพลาและโจงกระเบนทับ สวมเสื้อ รวมถึงมีผ้าคาดศีรษะที่ตกแต่งด้วยเพชรหรือเลื่อม สวมเครื่องประดับพร้อมทั้งแต่งหน้าสวยงาม ส่วนนักแสดงหญิงจะสวมชุดกระโปรงยาว ที่มีลักษณะพองและฟู สวมเครื่องประดับพร้อมทั้งแต่งหน้าสวยงาม ซึ่งลักษณะการแต่งกายจะมีลักษณะคล้ายคลึงกัน ส่วนรายละเอียดความหรูหรา ขึ้นอยู่กับปัจจัยของแต่ละคนหรือแต่ละคณะ

ท่ารำ ศิลปะการแสดงลิเก มีจุดเด่นอยู่ที่การร้องและการรำรำ ท่ารำที่นำมาใช้ในการแสดงลิเกตำบลหนองระเวียง อำเภอเมือง จังหวัดนครราชสีมา แต่เดิมนั้นไม่มีรูปแบบของการถ่ายทอดที่เป็นกิจจะลักษณะ ส่วนใหญ่จะใช้วิธีการแบบครูพักลักจำ โดยท่ารำที่ใช้ในการแสดง สามารถแบ่งออกเป็น รำเพลง ได้แก่ รำแม่บท รำเพลงช้า-เพลงเร็ว เป็นต้น , รำตีบท ได้แก่ ท่ารำที่แสดงออกากัปรีชา เช่น ท่าดีใจ ท่าเสียใจ ท่าเดิน เป็นต้น ท่ารำเฉพาะประกอบการแสดงในโอกาสต่างๆ เช่นท่ารำทะแยมมอญ ใช้สำหรับงานศพ ท่ารำดาบ เป็นต้น

บทร้อง ร้อง ในการแสดงแต่ละครั้งจะมีคนให้เรื่อง อธิบายรายละเอียดเค้าโครงเรื่องและวางตัวละครของเรื่องที่ใช้แสดงวันนั้น นักแสดงจะอาศัยการทำความเข้าใจถึงลักษณะของกลอนเพลง และใช้ปฏิภาณไหวพริบในการร้องโต้ตอบกัน โดยบทร้องส่วนใหญ่จะเรียกว่า “ราชนิก” หมายถึง การร้องกลอนสด ทั้งนี้การร้องนั้นจะขึ้นอยู่กับความสามารถของแต่ละคนแตกต่างกันไป

ดนตรี เป็นองค์ประกอบหลักสำคัญอีกอย่างในการแสดงลิเก ซึ่งในการแสดงแต่เดิมนั้น นักแสดงจะต้องอาศัยวงปี่พาทย์ในการบรรเลงดนตรีนำเพื่อให้นักแสดงร้องตาม ฉะนั้นดนตรีจึงเป็นสิ่งสำคัญที่สื่ออารมณ์ความรู้สึกของนักแสดงไปสู่ผู้ชมได้ ซึ่งวงดนตรีปี่พาทย์ที่ใช้ประกอบการแสดงลิเก แต่เดิมนั้นหลักๆ จะประกอบไปด้วย ระนาด กลอง ฉิ่ง และ ฉาบ

ทั้งนี้สามารถเพิ่มเติมเครื่องดนตรีอื่นได้ตามความเหมาะสมและตามกำลังทรัพย์ของแต่ละคณะ

ฉาก อุปกรณ์ประกอบการแสดง เป็นอีกองค์ประกอบหนึ่งที่ขึ้นอยู่กับปัจจัยความพร้อมของแต่ละคณะ

2. แนวทางการนำความรู้มาอนุรักษ์สืบทอดและประยุกต์ใช้ในการพัฒนาชุมชนท้องถิ่น

ลิเกโคราช ตำบลหนองระเวียง ในนามคณะ “ดินพลทองศิลป์” ได้รับความนิยมมากทั้งในพื้นที่ตำบลหนองระเวียงเอง และตำบลใกล้เคียง สามารถสร้างศิลปินลิเกโคราชเกิดขึ้นมากมาย รวมไปถึงนักดนตรีฝีมือดีอีกหลายคนด้วย แต่เมื่อยุคสมัยเปลี่ยนไปสื่อบันเทิงสมัยใหม่และมหรสพอื่นๆ เข้ามาสู่สังคมอย่างต่อเนื่องและเป็นจำนวนมากจึงทำให้ศิลปะการแสดงลิเกโคราชซบเซาและได้รับความนิยมลดน้อยลงไป ไม่มีผู้ว่าจ้างเหมือนแต่ก่อน ศิลปินจึงจำเป็นต้องเปลี่ยนอาชีพจากการแสดงลิเกไปประกอบอาชีพอื่นๆ ที่มั่นคงกว่า ส่งผลให้จำนวนศิลปินลิเกโคราชที่มีความรู้ ความเชี่ยวชาญ ในตำบลหนองระเวียงมีจำนวนลดน้อยลงทุกที หรือแม้แต่การรวบรวมข้อมูลก็ไม่มีส่งผลให้เยาวชนรุ่นหลังไม่รู้จักศิลปะการแสดงในท้องถิ่นตนเองที่สืบทอดต่อกันมา เหตุนี้จึงทำให้การแสดงลิเกโคราช ได้ถูกกระแสนิยมทำให้มีการปรับเปลี่ยนรูปแบบการแสดงไป ทั้งนี้เพื่อความสนุกสนานและเข้าถึงกลุ่มผู้ชมที่มีหลากหลายกลุ่มวัยมากขึ้น ทั้งนี้เพื่อที่จะรักษาศิลปะการแสดงลิเกโคราช ตำบลหนองระเวียงให้สืบทอดต่อไป ผู้วิจัยได้มีการศึกษาและสัมภาษณ์ผู้รู้ ผู้เชี่ยวชาญ หาแนวทางในการนำความรู้มาอนุรักษ์สืบทอดและประยุกต์ใช้ในการพัฒนาชุมชนท้องถิ่น พบว่า ควรมีการจัดกิจกรรมส่งเสริมและประชาสัมพันธ์เกี่ยวกับศิลปะการแสดงลิเกโคราช ตำบลหนองระเวียง เพื่อเป็นการยกย่องและประชาสัมพันธ์ให้คนในท้องถิ่นเองเห็นถึงความสำคัญของศิลปะการแสดงที่เป็นเอกลักษณ์ของตำบลหนองระเวียง นอกจากนี้หน่วยงานองค์กรท้องถิ่นควรมีการพิจารณาการมอบรางวัลเชิดชูเกียรติแก่ศิลปินตัวอย่าง เป็นการยกย่องเชิดชูศิลปินลิเกโคราชที่ทำคุณงามความดี ร่วมอนุรักษ์ศิลปะการแสดงให้อยู่คู่กับท้องถิ่น เพื่อเป็นแบบอย่างให้กับคนรุ่นหลังต่อไป อีกหนึ่งแนวทางที่สำคัญคือการส่งเสริมศิลปะการแสดงลิเกโคราช ตำบลหนองระเวียงในระบบการศึกษา โดยการจัดหลักสูตรท้องถิ่น หรือ จัดกวดบทรเรียนที่เกี่ยวกับศิลปะการแสดงลิเกโคราช บูรณาการเข้ากับการเรียนการสอนในโรงเรียนต้นแบบ ในรูปแบบของการลดเวลาเรียนเพิ่มเวลารู้ หรือการจัดอบรมเชิงปฏิบัติการการถ่ายทอดความรู้ให้แก่เยาวชนในพื้นที่ หรือบุคคลทั่วไปที่มีความสนใจ ในลักษณะโครงการอบรมระยะสั้นอย่างต่อเนื่อง

อภิปรายผล

1. การวิจัยในครั้งนี้เป็นการศึกษาเกี่ยวกับความเป็นมา รูปแบบ และองค์ประกอบการแสดงลิเกโคราช ตำบลหนองระเวียง อำเภอเมือง จังหวัดนครราชสีมาและเพื่อค้นหาแนวทางการนำความรู้มาอนุรักษ์สืบทอดและประยุกต์ใช้ในการพัฒนาชุมชนท้องถิ่น โดยศึกษาจากเอกสาร ตำรา การสัมภาษณ์ผู้รู้ การลงพื้นที่ และนำผลมาวิเคราะห์ ตามกรอบแนวคิดคือการถอดบทเรียนศิลปะการแสดงที่มีอยู่ในท้องถิ่นมาค้นหาและรวบรวมเป็นแนวทางในการอนุรักษ์และพัฒนาชุมชน ซึ่งได้ค้นพบว่า ศิลปะการแสดงลิเกโคราช ตำบลหนองระเวียง อำเภอเมือง จังหวัดนครราชสีมา มีความเป็นมา รูปแบบ และองค์ประกอบการแสดง ซึ่งประกอบไปด้วย การโหมโรง, การออกแขก, สถานที่, การแต่งกาย, ท่ารำ, บทร้อง, ดนตรี และฉาก อุปกรณ์ประกอบการแสดง ที่ควรค่าแก่การถอดบทเรียนและนำมาศึกษาเป็นผลงานทางด้านศิลปะการแสดงท้องถิ่น เพื่อการอนุรักษ์สำหรับคนรุ่นหลังต่อไป ซึ่งสอดคล้องกับ งานวิจัยของ สุริยา สมุทคุปต์ (2541) ที่พบว่า ลิเกเป็นศิลปะ การแสดงในกระแสดนตรีวัฒนธรรมประเพณีไทย ที่มีเอกลักษณ์เฉพาะตัวแตกต่างไปจากศิลปะการแสดงพื้นบ้าน และศิลปะของชนชั้นผู้นำ ลิเกเกิดขึ้นและพัฒนาควบคู่กับความทันสมัย และการขยายตัวของสังคมเมือง ลิเกเป็นศิลปะการแสดงเพื่อหาเงินจากผู้ชมโดยตรง รูปแบบและเนื้อหาของการแสดงลิเก จึงถูกกำหนดโดยสนิยมและความต้องการทางศิลปะและความบันเทิงของผู้ชม นอกจากนี้ยังสอดคล้องกับงานวิจัยของ อรรถวิภา ชินพันธ์ (2553) พบว่าการอนุรักษ์ศิลปะการแสดงละคร

รำแก้บนที่มีมาแต่โบราณในเรื่องของทำรา การร้องเพลงประกอบการแสดง เครื่องแต่งกาย เครื่องดนตรี ฉากและเวทีการแสดง และเรื่องที่แสดง นอกจากนั้นยังเป็นการสร้างรายได้เสริมให้แก่ครอบครัวอีกด้วย

2. การศึกษาแนวทางการนำความรู้มรดกภูมิปัญญาท้องถิ่นสู่สืบทอดและประยุกต์ใช้ในการพัฒนาชุมชนท้องถิ่น มีเป้าหมายเพื่อให้เกิดการดำรงอยู่และคงไว้ซึ่งอัตลักษณ์ทางด้านศิลปวัฒนธรรมท้องถิ่น โดยการจัดกิจกรรมส่งเสริมและประชาสัมพันธ์เกี่ยวกับศิลปะการแสดงลิเกโคราช ตำบลหนองระเวียง เพื่อเป็นการยกย่องและประชาสัมพันธ์ให้คนในท้องถิ่นเองเห็นถึงความสำคัญของศิลปะการแสดงที่เป็นเอกลักษณ์ของตำบลหนองระเวียง สอดคล้องกับ บุปผาชาติ อุปลัมภนารากร (2552) พบว่า การอนุรักษ์และพัฒนาศิลปะการแสดงพื้นบ้านมีความสำคัญยิ่งและควรตระหนักเพื่อการรักษาและพัฒนาให้เหมาะสมกับการเปลี่ยนแปลงของสังคม แต่ต้องคงไว้ซึ่งความเป็นวัฒนธรรมเหล่านี้ให้เป็นที่รู้จักของคนทั่วไป หรือแม้แต่การที่หน่วยงานองค์กรท้องถิ่นควรมีการพิจารณาการมอบรางวัลเชิดชูเกียรติแก่ศิลปินตัวอย่าง เป็นการยกย่องเชิดชูศิลปินลิเกโคราชที่ทำคุณงามความดี ร่วมอนุรักษ์ศิลปะการแสดงให้อยู่คู่กับท้องถิ่น เพื่อเป็นแบบอย่างให้กับคนรุ่นหลังต่อไป สอดคล้องกับเขมิกา จันทร์สุขสวัสดิ์ (2554) พบว่า แนวทางการสืบทอดอัตลักษณ์ลิเกไทยนั้น มีหลายวิธี ได้แก่การอนุรักษ์องค์ประกอบของการแสดงลิเกและการสร้างผู้นำทางลิเก นอกจากนี้ควรมีการอนุรักษ์ด้านความเชื่อ พิธีกรรมและขั้นตอนการแสดง และควรปลูกฝังค่านิยม หักศรัทธาความรักในภูมิปัญญาพื้นบ้าน ความรู้การบริหารจัดการการส่งเสริมและการพัฒนาลิเกแก่ผู้นำทางลิเก รวมไปถึง การส่งเสริมในระบบการศึกษา โดยการบูรณาการเข้ากับหลักสูตรการเรียนการสอนในโรงเรียนต้นแบบ หรือการจัดอบรมเชิงปฏิบัติการการถ่ายทอดความรู้ให้แก่เยาวชนในพื้นที่ หรือบุคคลทั่วไปที่มีความสนใจ ในลักษณะโครงการอบรมระยะสั้นอย่างต่อเนื่อง ซึ่งสอดคล้องกับงานวิจัยของ พันทิพา มาลา พรทิพย์ วีระสวัสดิ์และลำยอง ปลั่งกลาง (2552) พบว่า ศิลปะการแสดงลิเกเพราะเป็นอาชีพที่มีคุณค่าควรถ่ายทอดศิลปะการแสดงลิเกด้วยการ ใช้หลายวิธีผสมผสานกันจึงจะได้ผลดี รวมถึงควรมีแนวทางการถ่ายทอดภูมิปัญญาที่เหมาะสมประกอบด้วยควรจัดถ่ายทอดแก่ผู้ที่สนใจเข้ามาศึกษาโดยตรงจะเหมาะสมที่สุดเพราะมีความสนใจเป็นทุนเดิมอยู่แล้ว วิธีการถ่ายทอดควรเป็นแบบแสดงให้ดูก่อนแล้วให้ผู้เรียนแสดงตาม

จากการศึกษาวิจัยเรื่อง การถอดบทเรียนศิลปะการแสดงพื้นบ้านลิเกโคราช ตำบลหนองระเวียง อำเภอเมือง จังหวัดนครราชสีมา ในครั้งนี้ทำให้ผู้วิจัยได้ทราบเกี่ยวกับความเป็นมา รูปแบบ และองค์ประกอบการแสดงลิเกโคราช ตำบลหนองระเวียง อำเภอเมือง จังหวัดนครราชสีมา ซึ่งในอดีตเคยได้รับความนิยม รวมถึงเป็นแหล่งผลิตศิลปินลิเกของจังหวัดนครราชสีมาสร้างอาชีพและรายได้ให้กับศิลปินลิเกเป็นจำนวนมาก แต่ในปัจจุบันไม่มีแสดงแล้ว คงไว้เพียงองค์ความรู้จากปราชญ์ชาวบ้าน ที่ควรค่าแก่การถอดบทเรียนและนำมาศึกษาเป็นผลงานทางด้านศิลปะการแสดงท้องถิ่นเพื่อการอนุรักษ์สำหรับคนรุ่นหลังต่อไป ซึ่งจากการศึกษาครั้งนี้พบว่าแนวทางการนำความรู้มรดกภูมิปัญญาท้องถิ่นสู่สืบทอดและประยุกต์ใช้ในการพัฒนาชุมชนท้องถิ่นหลายรูปแบบ เช่น การจัดกิจกรรมส่งเสริมและประชาสัมพันธ์เกี่ยวกับศิลปะการแสดงลิเกโคราช ตำบลหนองระเวียง เพื่อเป็นการยกย่องและประชาสัมพันธ์ศิลปะการแสดงที่เป็นเอกลักษณ์ของท้องถิ่น รวมถึงการส่งเสริมในระบบการศึกษา โดยการบูรณาการเข้ากับหลักสูตรการเรียนการสอนในโรงเรียนต้นแบบ หรือการจัดอบรมเชิงปฏิบัติการการถ่ายทอดความรู้ให้แก่เยาวชนในพื้นที่ หรือบุคคลทั่วไปที่มีความสนใจ ในลักษณะโครงการอบรมระยะสั้นอย่างต่อเนื่อง คงไว้ซึ่งอัตลักษณ์ทางด้านศิลปะการแสดงให้อยู่คู่ชุมชนต่อไป

ข้อเสนอแนะ

1. ควรมีการสนับสนุนให้มีการจัดกิจกรรมถอดองค์ความรู้ที่มีในท้องถิ่น ให้เป็นโครงการต่อเนื่องในพื้นที่อื่นๆต่อไป ซึ่งจะเป็นประโยชน์ต่อการพัฒนาวิชาการด้านนาฏศิลป์ร่วมกับภูมิปัญญาท้องถิ่นสืบไป
2. ควรมีการต่อยอดนำไปพัฒนาเป็นหลักสูตรในสถานศึกษา ทั้งนี้เพื่อให้นักเรียนเกิดความซาบซึ้งและภูมิใจในภูมิปัญญาของชุมชน
3. ควรมีการจัดเวทีแลกเปลี่ยนเรียนรู้ศิลปะการแสดงลิเก เพื่อให้มีการรวมตัวกัน ช่วยเหลือซึ่งกันและกันในการอนุรักษ์อาชีพศิลปป็นลิเก รวมทั้งสร้างคุณค่าของศิลปะการแสดงลิเกอันเป็นวัฒนธรรมภูมิปัญญาท้องถิ่นให้กว้างขวางยิ่งขึ้น จะเป็นประโยชน์ต่อสังคมท้องถิ่นตลอดไป

เอกสารอ้างอิง

- กนกพร ฉิมพลี. (2563). รายงานผลการดำเนินงานโครงการอบรมเชิงปฏิบัติการการพัฒนาตำบล โดยใช้รูปแบบการพัฒนาชุมชนเชิงพื้นที่แบบองค์รวม(Holistic Area Based Community Development : HAB). นครราชสีมา : มหาวิทยาลัยราชภัฏนครราชสีมา.
- เขมิกา จันทรสุขสวัสดิ์. (2554). การสืบทอดอัตลักษณ์ลิเกไทยสู่เด็กและเยาวชน เพื่อส่งเสริมธุรกิจชุมชน ภาคกลาง. วิทยานิพนธ์ปริญญาปรัชญาดุษฎีบัณฑิต สาขาวิชาวัฒนธรรมศาสตร์.
- โคราชในอดีต. (2563). ลิเกโคราช. สืบค้นเมื่อวันที่ 24 กุมภาพันธ์ 2563, จาก <https://www.facebook.com/korat.in.the.past/photos>
- บุปผาชาติ อุปถัมภ์นรากร. (2552). โนรา : การอนุรักษ์การพัฒนาและการสืบสานศิลปะการแสดงภาคใต้. วิทยานิพนธ์ หลักสูตรปริญญาปรัชญาดุษฎีบัณฑิต วัฒนธรรมศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหาสารคาม.
- พันทิพา มาลาและคณะ. (2552). การถ่ายทอดภูมิปัญญาท้องถิ่น : กรณีศึกษาศิลปินพื้นบ้าน สาขาศิลปะการแสดงลิเก จังหวัดพระนครศรีอยุธยา. พระนครศรีอยุธยา : มหาวิทยาลัยราชภัฏพระนครศรีอยุธยา.
- สุรียา สมทคุปต์. (2541). แต่งองค์ทรงเครื่อง : “ลิเก” ในวัฒนธรรมประชาไทย. นครราชสีมา : มหาวิทยาลัยเทคโนโลยีสุรนารี.
- อรวัฒนา ชินพันธ์. (2553). รูปแบบการแสดงละครรำแก่นประกอบพิธีกรรมความเชื่อ : กรณีการแสดงที่วัดบ้านแหลม จังหวัดสมุทรสงคราม. กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัยราชภัฏสวนสุนันทา.
- KAD Performing Art School. ศิลปะการแสดง. สืบค้นเมื่อวันที่ 24 กุมภาพันธ์ 2563,จาก <http://www.kadperformingarts.com/index.php/component/content/article/30-article/57-2012-07-18-02-38-02>